

УДК 811.161.2'271.1'367

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.17-1.7>

СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ВИЯВИ ЕТИКЕТНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ У ПОЕМАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

SEMANTIC-FUNCTIONAL MANIFESTATIONS OF ETIQUETTE STATEMENTS IN LESYA UKRAINKA'S POEMS

Мельничук О.М.,

orcid.org/0000-0002-1725-7270

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри мовознавства

Івано-Франківського національного медичного університету

У статті на матеріалі поем Лесі Українки («Русалка», «Самсон», «Місячна легенда», «Роберт Брюс, король шотландський», «Давня казка», «Одно слово», «Віла-посестра», «Се ви питаєте за тих...», «Ізольда Білорука», «Триптих») проаналізовано семантико-функціональні вияви етикетних висловлень, охарактеризовано їхні стилістичні особливості з урахуванням комунікативної ситуації та функцій конструкцій ввічливості.

Самобутність народу, його ество, без перебільшення, виявляються і в особливостях системи мовленнєвого етикету, адже національний етикет спілкування – це культурний клімат, у якому формується мовна свідомість українців, їхні етнопсихологічні риси ментальності. Це психологічне середовище, у якому комуніканти набувають когнітивного, емоційного, соціального, творчого досвіду.

У виробленні усталених національно-специфічних формул ввічливості вагому роль відіграють відомі митці слова. Передусім яскраво простежується взаємозв'язок мовленнєвої поведінки окремої людини із загальнонаціональною культурою суспільства, яка склалася у процесі історичного розвитку народу, на прикладі системи етикетних висловлень, зафіксованих у художніх творах письменників. Ми поставили за мету проаналізувати семантико-функціональні особливості формул ввічливості, відображених у поемах славетної Лесі Українки. Велична і багатобарвна, як свята українська земля, легкокрила і промовиста, як народна пісня, мова творів цієї геніальної письменниці завжди чаруватиме нас. Актуальність роботи зумовлена важливістю об'єкта дослідження, неоднозначним тлумаченням лінгвістичної природи етикетних висловлень і відсутністю чіткої типологізації цих конструкцій з урахуванням семантичних, формально-граматичних і функціональних вимірів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що запропоновано новий підхід до вивчення та систематизування етикетних висловлень з урахуванням функціональних аспектів мовленнєвої діяльності.

Проведений аналіз дає можливість зробити певні висновки, зокрема про те, що етикетні висловлення належать до системи української мовленнєвої культури, яка формувалася упродовж всього історичного розвитку нашого народу.

Зафіксовані конструкції ввічливості засвідчують особливості мовної свідомості українців, етичну духовність предків, національні риси ментальності (добррозичливість, миролюбність, гідність, романтичність, шанобливе ставлення до співрозмовників). Вони є домінантними у створенні загальнонаціональної мовної куртини світу і постійно співвідносяться із внутрішнім світом мовців.

Ключові слова: етикетні висловлення, конструкції ввічливості, семантико-функціональні вияви, формули ввічливості.

In the article the semantic-functional manifestations of etiquette statements based on poems by Lesya Ukrainka ("Mermaid", "Samson", "Moon Legend", "Robert Bruce, King of Scots", "Ancient Tale", "One Word", "Vila – Sworn Sister", "This is what you ask about those...", "Isolde Beloruka", "Triptych") are analyzed as well as their stylistic features are characterized taking into account the communicative situation and functions of politeness constructions.

The identity of the people, their essence, without exaggeration, are manifested in the features of the speech etiquette system. After all, the national etiquette of communication is a cultural climate in which the linguistic consciousness of Ukrainians and their ethno-psychological characteristics of mentality are formed. It is a psychological environment in which communicators gain cognitive, emotional, social and creative experiences.

Well-known poets and prose writers play an important role in the development of established national-specific formulas of politeness. First of all, the relationship between the speech behavior of an individual and the national culture of society, which has formed in the process of historical development of the people, is clearly visible, on the example of the system of etiquette statements, recorded in the works of writers. We aimed to analyze the semantic and functional features of the formulas of politeness, which are reflected in the poems of famous Lesya Ukrainka. Majestic and colorful, like the holy Ukrainian land, light-winged and eloquent, like a folk song, the language of the works of this genius writer will always fascinate us.

The relevance of the work is determined by the importance of the subject of study, the ambiguous interpretation of the linguistic nature of etiquette statements and the lack of a clear typology of these structures, taking into account the semantic, formal-grammatical and functional dimensions.

The scientific novelty of the research lies in the fact that a new approach to the study and systematization of etiquette statements, taking into account the functional aspects of speech activity, is proposed.

The performed analysis allows us to draw certain conclusions. In particular, the etiquette statements refer to the system of Ukrainian speech culture, which was formed throughout the historical development of our nation.

The highlighted constructions of politeness testify to the peculiarities of the linguistic consciousness of Ukrainians, the ethical spirituality of their ancestors, the national traits of the mentality (benevolence, peacefulness, dignity, romance, respect for the interlocutors). They are dominant in the creation of a nationwide linguistic picture of the world and are constantly correlated with the inner world of the speakers.

Key words: etiquette statements, politeness constructions, semantic-functional manifestations, politeness formulas.

Постановка проблеми. Система етикетних висловів репрезентує вербальне вираження поведінкової культури як окремого мовця, так і суспільства загалом. Упродовж усього еволюційного розвитку в кожного народу сформувалися свої усталені етикетні традиції комунікативної поведінки, які всебічно закорінені в історію та культуру нації, глибинно засвідчують менталітет і когнітивний, емоційний, спілкувальний досвід соціуму.

Останні десятиліття актуальними для новітньої лінгвістики залишаються питання функціонування етикетних висловлень у безпосередньому процесі комунікації. Науковцями активно досліджуються різні аспекти вивчення етикетних конструкцій у сучасному мовознавстві. Розробляється формально-граматичний підхід до опрацювання формул ввічливості, розглядаються ці конструкції в аспекті комунікативної прагматики. Предметом дослідження залишаються когнітивний, психолінгвістичний, соціолінгвістичний, культурологічний аспекти вивчення етикетних висловлень.

Видатний мовознавець Мирослав Стельмахович справедливо зазначав, що «український мовленнєвий етикет – явище прогресивне й суто національне, бо належить рідній (материнській) мові та відобра-

жає національний характер українця, його ментальність – склад розуму, самобутній спосіб мислення та світосприйняття» [2, с. 20]. Основою ж нашого мовленнєвого етикету завжди була ввічливість, шанобливе ставлення до співрозмовника, готовність виявити увагу та зробити послугу, володіння почуттям такту, делікатність у вираженні своїх прохань. Саме такі етнопсихологічні риси здавна характерні для українського народу.

Ввічливий (увічливий) той, «який дотримується правил пристойності, виявляє уважність, люб'язність, чемний. // У якому проявляється уважність, люб'язність» [1, с. 115]. Таке історично закріплене лексичне значення укладено народом у тлумачення цього прикметника. Подібний відтінок ввічливості виражає і слово *привітний*: той, «який виявляє щирість, доброзичливість до когось. // Який виражає щирість, доброзичливість (про обличчя, очі і т. ін.). // Сповнений доброти, щирості (про слова, розмову і т. ін.)» [1, с. 111].

Актуальність роботи зумовлена важливістю предмета дослідження і різноманітністю підходів до систематизації конструкцій, об'єднаних поняттям «мовленнєвий етикет».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суспільно значущі погляди на суттєві етно-

психологічні риси етикетних висловлень українського народу містяться ще у праці Якова Головацького «Слова вітання, благословенства і обичайності у русинов» (1847). Дослідник здійснив ґрунтовну характеристику найпоширеніших семантико-функціональних виявів цих зворотів у типових мовленнєвих ситуаціях, акцентуючи увагу на національній самобутності українського етикету.

Значну увагу культурологічному аспекту дослідження системи етикетних висловлень приділили у своїх наукових розвідках такі українські мовознавці: М. Білоус, О. Федик, О. Завгородній, О. Мацько, М. Марун, І. Білодід, М. Пилинський, І. Гамрецький, А. Коваль, О. Тараненко, С. Караванський, Т. Панько, М. Телеки, Є. Чак, О. Миронюк.

Етнокультурний аспект етикетних висловлень як прояв національної картини світу був предметом дослідження багатьох науковців. Мовленнєву діяльність пов'язують із життям і світоглядом нації як духовної одиниці у лінгвістичних дослідженнях Д. Чижевський, В. Сімович, С. Богдан, Л. Корновенко. Про національно-культурні елементи у системі мовленнєвого етикету, а також психологічні, психолінгвістичні чинники, які виявляються у комунікативному акті, йдеться у працях В. Вовка.

Постановка завдання. Мета наукової розвідки полягає у дослідженні та систематизації семантико-функціональних, стилістичних особливостей етикетних висловлень у поемах Лесі Українки.

Реалізація зазначеної мети передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати основні різновиди семантико-функціональних виявів формул ввічливості як особливого типу етикетних зворотів; з'ясувати стилістичні та комунікативні характеристики етикетних конструкцій.

Виклад основного матеріалу. У досліджуваному матеріалі ми зафіксували великий діапазон різноманітних стереотипів спілкування, які використовуються під час започаткування ввічливого спілкування, підтримання комунікації та завершення мовного контакту. Зокрема, встановлення етикетного спілкування здійснюється за допомогою висловлень *привітання* та *звертання* до співрозмовника.

Привітання – це важлива складова частина мовленнєвого етикету, оскільки за допомогою нього встановлюється ввічливий контакт, підтримуються толерантні, приязні стосунки. *Вітати* – це «звертатися до кого-небудь під час зустрічі із привітом, виявляючи доброзичливість» [1, с. 190].

Аналізуючи етикетні формули *привітання* у мові поем Лесі Українки, спостерігаємо, що

переважають традиційні конструкції з називанням часового проміжку доби. Наприклад:

Уклониться дівчиноньці.

«Добривечір» скаже [3, с. 139];

«Добрий вечір!» – «Добрий вечір» [3, с. 162].

Такі привітання є стилістично нейтральними висловленнями та вживаються мовцями різних вікових, соціальних груп. Зазвичай ці конструкції передбачають репліку-відповідь.

Фіксуємо також усталену для чоловічого спілкування привітальну формулу *«Здоров»*, за якою «закріплене» фамільярне забарвлення, як-от:

«Здоров, Самсоне!» [3, с. 149].

Привертають увагу історичні привітання, котрі звучать урочисто, створюючи особливий піднесений стиль і настрої. Порівняймо:

«Хвала і честь! нехай живе

Роберт, король шотландський!» [3, с. 158];

Люд гукає: «Робертові слава!

Хай живе! він довіку наш пан!» [3, с. 158].

Виразно репрезентують національно-культурні елементи у системі мовленнєвого етикету українців формули *звертань*. Родинні звертання нашого народу засвідчують такі загальнолюдські цінності, як повага до батьків, шанобливе ставлення до старших за віком, толерантні взаємини між членами сім'ї. У мовленні персонажів поем Лесі Українки фіксуємо народнопоетичне звертання дітей до батьків *отець-мати*, яке у фольклорній стилістиці має синонімічно-варіативні відповідники: *отець-ненька*, *батько-мати*. Наприклад:

«Ой час-пора, отець-мати,

Поблагословить...» [3, с. 140].

У звертаннях батьків до дітей переважають пестливі форми власних імен та емоційно-експресивні конструкції, що утворені від абстрактних понять і підсилюють відтінки безмежної та беззастережної любові, як-от: *«Сни, любий синоньку, Сни, моя врода!»* [3, с. 150].

Почуття любові, довіри, опіки глибинно закорінені також у звертаннях хрещених батьків і похресників. Здрібнілі форми опорних компонентів *«матінко»*, *«доню»*, *«донечко»* у таких конструкціях поширюються різноманітними означеннями, напр.:

«Дай, матінко, золота й блакиту...» [3, с. 178];

«Ох, донечко люба Ізольдо, се ж я тобі вроду дала...» [3, с. 178];

«Що хочеш, коханаю доню...» [3, с. 178].

Яскраво відображає культуротворчий потенціал нашої мови система етикетних звертань законаних. У мовленні героїв творів Лесі Українки ми фіксуємо найрізноманітніші формули таких

конструкцій, які стверджують неповторність, магнетизм і незборимість почуття кохання. Найпоширенішими є усно-розмовні звертання фольклорного характеру, як-от:

«Ой коли ж ми поберемось,
Дівчинонько-роже?» [3, с. 139];
«Скажи, повідай, **моя зоре, те бажання,**
Хоч би згинуть – мушу я вволити!» [3, с. 144].

Оригінальним є поєднання кількох таких звертань, що увиразнює глибину і щирість почуттів, наприклад:

«Се ти, **єдина моя?**
Се ти, **моя царице?**
Сюди з-за моря приплила,
Кохана чарівнице?» [3, с. 178].

Такі звертальні конструкції наділені певною архаїчністю та стилізовані «під високий стиль».

У мовленні героїв поем Лесі Українки представлені й загальноновживані звертання закоханих, осердям яких є слова «милий/милая», «любий/люба». Порівняймо:

«Не хочу, **милий, я твоєї згуби!**
І за любов любові лиш бажано:
Щоб не тайв від мене ти нічого, **любий,**
І щоб усе сказав, що я тепер питаю»

[3, с. 145];

«Ні, **милая, лиш своє бажання!**» [3, с. 146];
«З тобою, **люба, я готов іти на вічні муки!**»

[3, с. 178].

Загальні етикетні звертальні формули характеризуються соціолінгвістичними ознаками, до яких належать: соціальний статус співрозмовників, вік, рівень освіченості, професійна належність, місце проживання, гендерний аспект тощо. Наприклад, у звертаннях до дівчат і юнаків переважають у досліджуваному матеріалі усно-розмовні народнопоетичні форми, що засвідчують романтичність, ліричність і щирість вдачі українців. Порівняймо:

«Прошу, **сестрице, тебе, голубко,**
За старшу дружку до мене, **любко!**» –
«Не можу, **серце!**.. я б і радніша;
За дружку в тебе хай стане інша» [3, с. 139];
«Ох не забув ти, **серце-козаче,**
Пісні, що мила співала» [3, с. 142].

У звертаннях до юнаків кількісно переважають формули, загальноприйняті тоді у мовленнєвому етикеті українців, а саме: «козаче», «козаченьку», «небоже», «друже». Наприклад:

«**Любий козаче, чого ти ходиш**
Смутний по темному гаю?
Слухай, **козаче, пісню русалки –**
Тож я для тебе співаю!» [3, с. 142];
«Будеш знати, **козаченьку,**

Як русалка любить...» [3, с. 142];

«...**Ой, небоже,**

Вдома гроші я забувся!» [3, с. 161];

«*Давню байку правили, **друже!***» [3, с. 162].

У мові поетичних творів Лесі Українки фіксуємо звертання *пане/панове*. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» пояснює значення слова «пане» так: «В Україні та деяких інших країнах – ввічлива форма звертання або називання стосовно до осіб чоловічої статі. // У сучасній дійсності – ввічлива форма згадування або звертання» [1, с. 880]. Цікавим є використання цих форм звертань у поемі-казці «Давня казка», як-от:

Може б, хто послухав казки?

*Ось послухайте, **панове!*** [3, с. 159];

Та співці відповідали:

«Ні, не нам, **ласкавий пане!**» [3, с. 165].

У цьому ж творі авторкою вжито давню, дещо архаїзовану форму *мосьпане*, яка «уживається як звертання у знач. “Милостивий пане добродію!”» [1, с. 692]. Ця формула була прийнятною у звертанні до високоповажних, впливових осіб, однак у конкретних комунікативних ситуаціях може набувати жартівливого забарвлення, напр.:

«...*Ти втікай, бо я, **мосьпане,***

*На таких, як ти, **полюю!***» [3, с. 160].

В історичній поемі Лесі Українки «Роберт Брюс, король шотландський» зафіксовано звертання до короля, що увиразнює шанобливе ставлення людей до обраного володаря. Така конструкція звучить піднесено, урочисто, з відтінком книжності, як-от:

«**З ласки Бога й народу обраний,**

Наш королю! вітаєм тебе!» [3, с. 158].

Слід окремо зазначити про особливості прикметельських і товариських звертальних конструкцій, які засвідчують прихильність, уважність, доброзичливість у спілкуванні однодумців, друзів. Серед таких звертань привертають увагу форми «*побратим*» і «*посестра*». Пригадаймо лексичне значення цих слів. *Побратим* – «1. той, хто вступив у побратимство з ким-небудь; названий брат. // Близький друг, товариш. 2. Товариш по боротьбі, битві, боях. // Соратник по якій-небудь діяльності, сподвижник» [1, с. 991]; *посестра* – «названа сестра або найближча подруга» [1, с. 1076]. Такі звертання вживаються самостійно, а також із поширювачами означального типу, як-от:

«*Прихились до мене, **побратиме...***» [3, с. 174];

«*Що ти кажеш, **побратиме любий?***» [3, с. 174];

«***Посестро, голос твій мене лякає!***» [3, с. 179];

«***Помиримось, любая посестро...***» [3, с. 173].

Невід'ємними складовими частинами товариських звертальних конструкцій є форми «*брате/браття*», «*друже*», «*товариші*». Вони можуть супроводжуватися означальними поширювачами «*мій/мої*», «*милий/милі*», як-от:

«Аби нам дістатися у гори, я тебе там вигою, **мій брате...**» [3, с. 173];

«До зброї, **браття!** ось іде
Король Едвард війною!

Гей, миле браття! чи у нас

Ясної зброї мало?» [3, с. 154];

«Я, **мій друже**, закохався...» [3, с. 162];

[Орфей (ледве чутно):] Ні, роси не треба...

нехай ще день... Товариші, працюйте,

лишіть мене... [3, с. 185].

Для підтримання ввічливої комунікації вживаються формули *подяки, вибачення, прохання*.

Виявляти вдячність, *дякувати* – «висловлювати, виражати подяку, бути вдячним за щось. // Уживається як слово, яким виражають вдячність за зроблене добро, виявлену увагу» [1, с. 334]. У поемах Лесі Українки для вираження вдячності використано конструкцію з компонентом *дяка*, що передбачає поширеність структури означенням, синтаксею із зазначенням адресата та предмета подяки, як-от:

«**Щира дяка, любая посестро,**
що прийшла мене порятувати» [3, с. 173].

Письменниця використовує у цій етикетній функції формули із традиційною лексею *спасибі*. Підсилена вигукотом *от* ця конструкція набуває експресивного забарвлення, напр.:

«**От спасибі!**» – крикнув лицар [3, с. 163];

«**От спасибі, шпарку прорубала,**
хоч побачу промінь у темниці...» [3, с. 173].

Етикетні висловлення *вибачення* чисельно не представлені на сторінках поем Лесі Українки. У сучасній українській літературній мові слово *вибачатися* означає «просити вибачення, усвідомлюючи свою провину» [1, с. 126], а *вибачення* – «1. поблажливість до кого-небудь винного до провини; прощення за провину. 2. прохання вибачити» [1, с. 126].

У досліджуваному матеріалі ми зафіксували відповідно до комунікативної настанови та синтаксичної структури спонукальну конструкцію, що виражає пряме прохання мовця вибачити його за провину, як-от:

«**Тільки вибачте ласкаво,**
Що не все в ній буде нове» [3, с. 159].

Етикетні висловлення *прохання* відіграють важливу роль у комунікативній ситуації підтримання ввічливої комунікації. Прохання – «ввічливе звертання кого-небудь з метою домогтися

чогось, спонукати кого-небудь зробити, виконати щось; просьба» [1, с. 1178]. Формули прохання відрізняються варіативністю структури та стилістичним забарвленням.

У поемах Лесі Українки таку функцію виконують конструкції з опорними компонентами *прошу, благаю, молю*. Як відомо, це традиційні етикетні форми вираження прохання з увиразненим емоційно-експресивним забарвленням. Привертають увагу також багатоконпонентні висловлення з нанизуванням кількох формул. Порівняймо:

«Правду кажеш, – мовив лицар, –

Але ж я тебе благаю,

Щоб поміг мені в сій справі» [3, с. 163];

«*Піди, піди на берег, Білорука,*

Прошу тебе, молю тебе, піди!» [3, с. 179].

На противагу загальноновживаним формулам прохання яскравим стилістичним забарвленням відзначаються конструкції «*На Бога*», «*Бійся Бога*», як-от:

«*Гей, на Бога, що за дивне диво?*» [3, с. 171];

«*Бійся Бога, милий побратиме!*

Що за слово ти оце промовив ?» [3, с. 172].

У цих етикетних висловленнях відбиваються такі етнопсихологічні риси українців, як глибока релігійність і щира побожність. *Побожний*: «1. Який ревно виконує всі релігійні обряди; віруючий. // Власт. релігійній, віруючій людині. 2. Пов'язаний із релігією; церковний. 3. уроч. Сповнений найщирішої шани, безмежно відданий; благоговійний, шанобливий» [1, с. 990].

Традиційними для завершення ввічливого спілкування є формули *прощання* та *побажання*. *Прощання* – «слова, які вимовляються перед розлукою, розставанням» [1, с. 1181]. У досліджуваному матеріалі ми зафіксували поширені традиційні форми *прощай/прощавай* у цій етикетній функції. Вони вживаються мовцями різного віку, статі, соціального статусу тощо. Наприклад:

«Стиснув ручку, махнув веслом:

Прощай, Ксеню, серце!» [3, с. 139];

«*Прощай, Самсоне!* – крикнула зрадлива» [3, с. 148];

«*Прощавай, дружина любя,*

Всі розкоші, всі вигоди!» [3, с. 163].

В українському мовленнєвому етикеті вживаними є формули *побажань* під час прощання. *Побажати* – «висловити побажання про здійснення чого-небудь. // кому, чого. Висловити побажання, щоби хто-небудь мав когось або щось» [1, с. 989]. На сторінках творів Лесі Українки поширеними є побажання під час прощання з компонентом «*Бог*», як-от:

«*Дай нам, Боже, радити довіку,*

Що обрали тебе в королі,

*Хай цвіте при тобі та пишає
Вільна воля в шотландській землі»
«Дай то, Боже ! – Роберт їм відмовив: –
Буду знати, на що я їду,
Дай нам, Боже, довіку прожити
В щирій згоді, у добрім ладу!» [3, с. 159];
«Дай же, Боже, нам!» [3, с. 164].*

У сучасному етикеті такі висловлення вживаються здебільшого у мовленні людей літнього віку, а також вони більш характерні для спілкування чоловіків.

Висновки. Отже, проаналізований фактичний матеріал на основі поем Лесі Українки підтверджує різноманітність семантико-функціональних виявів конструкцій ввічливості. Зокрема, нами визначено основні різновиди етикетних висловлень: ті, що

вживаються під час започаткування спілкування (привітання та звертання); ті, що використовуються у безпосередній комунікації (подяка, вибачення, прохання); ті, які призначені для завершення ввічливого мовного контактування (прощання та побажання під час прощання). Здійснене дослідження значно розширює відомості про стилістичну організацію та диференціацію формул ввічливості, їхні комунікативні реалізації та культурологічне призначення.

Перспективою подальших наукових розвідок у цьому напрямі може бути характеристика когнітивного аспекту дослідження системи мовленнєвого етикету українців, який репрезентує зазначену проблематику як пізнавальний механізм відображення об'єктивної дійсності, мовної свідомості нашого народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / ред. В.Т. Бусел. Київ – Ірпінь : Перун, 2009. 1736 с.
2. Стельмахович М. Український мовленнєвий етикет. *Дивослово*. 1998. № 3. С. 20–21.
3. Українка Леся. Усі твори в одному томі. Київ – Ірпінь : Перун, 2008. С. 139–188.